

Мирослав Беззуб'як

ЕТНІЧНА ДЕСТРУКТИВНІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються два типи суспільства та їх взаємовідношення — суспільство національне і суспільство громадянське. Виокремлено умови, необхідні для функціонування громадянського суспільства, та загрози, пов'язані з цим функціонуванням. Спростовується новітній ідеологічний міф ліберального походження про громадянське суспільство як головне джерело демократії та демократизації. Простежено деструктивні наслідки, передує для нових незалежних держав, від функціонування громадянського суспільства.

Myroslav Bezzubjak Ethnic Destructiveness and Civil Society National and civil societies as two different or even opposite organizational patterns are regarded in this article. The main conditions necessary for successful functioning of civil society and threats conditioned by this functioning are defined. The liberal by origin myth of civil society as a basic source of democracy and democratization treated as proved to be false. Destructive consequences (first of all for NIS) resulting from civil society's functioning are investigated.

Громадянське суспільство зазвичай вважають сферою цілковитої самоорганізації, яка протистоїть державі й стримує її, відвойовуючи для громадян сферу автономного політичного побутування. Держава — форма домінування, тобто така форма здійснення влади, яка передбачає ієрархізм, наказовість, дисциплінованість, легітимуючу систему. Оскільки громадянське суспільство подається як щось протилежне державі, то його характеристики можуть визначатися як рівність, координація, самоорганізація, ціннісне розмаїття.

Соціальні відносини в громадянському суспільстві мають ті самі два базові виміри, що й будь-які інші соціальні відносини —

мотиваційний і поведінковий. З огляду на присутні властивості так званого громадянського суспільства, цей тип соціальних відносин зводиться до двох основних елементів — розмаїття мотивацій і розмаїття інституцій. Найелементарніша і найвичерпніша дефініція така — це різні інституції, організовані без втручання держави на основі відповідних уявлень їх організаторів і членів, або, ще коротше, громадянське суспільство — це сукупність різних автономних організацій (інституцій).

Оскільки громадянське суспільство загалом зводиться до автономних інститутів, то розуміння цих інститутів є, водночас, розумінням громадянського суспільства. Інакше кажучи, необхідно дати відповідь на запитання: які умови слід виконати, аби виникла автономна громадська організація, що становить базову ланку громадянського суспільства? Таких умов декілька: ціннісно-ідеологічні уявлення, що спонукають до створення цієї організації; ресурси, на основі яких інституція виникає і функціонує; внутрішня організаційна структура, що забезпечує функціонування автономної громадської інституції; нарешті, громадська ініціатива, тобто раціонально експлікований намір створити автономну інституцію, який надалі трансформується в її громадянську підтримку. Якщо в загальних рисах, принаймні на концептуальному рівні, громадянське суспільство матиме вигляд сфери цілковито демократичної, то у випадку базової ланки громадянського суспільства — автономної інституції — можливі різні варіанти. Зокрема, ця інституція внутрішньо може бути настільки жорстко зорганізована, що багаторазово перевершить ієрархізм та адміністративний педантизм будь-якої держави. В основі цієї автономної інституції можуть лежати тоталітарні, авторитарні і, загалом, недемократичні цінності. Таким чином, громадянське суспільство може прийняти в свої «демократичні обійми» будь-що — від тоталітарної секти до організації представників напівмафіозного етнічного угруповання. Інакше кажучи, демократизм на макрорівні не гарантує його на мікрорівні¹.

Нарешті, важливим є питання ресурсів. Іншими словами: звідкіля беруться кошти на заснування цих автономних громадських інституцій? Оскільки здебільшого засновниками і членами громадських організацій є пересічні люди, то питання джерел фінансування набуває особливо важливого значення. Таким джерелом може бути власна держава, якій, на рівні ідеології і риторики, активісти громадянського суспільства себе протиставляють.

У цьому разі, ставиться під сумнів сама концепція громадянського суспільства, що ґрунтується на його незалежності від держави і протистоянні їй. Щось подібне нині відбувається в багатьох посткомуністичних країнах, які під політико-ідеологічним тиском євроатлантичного центру сил прискорено «створюють» громадянське суспільство, аби виглядати в очах новітніх «володарів світу» якомога демократичніше. Однак саме таким чином ідея громадянського суспільства не лише компрометується, але й підривається, оскільки воно виникає на основі ініціативи громадян, тобто виникає стихійно-демократично. Будь-яка заможна авторитарна держава може штучно створити власне «кишенькове» громадянське суспільство, аби виглядати в очах демократичної світової спільноти державою демократичною.

Можливий також випадок спонсорування інститутів громадянського суспільства іноземною державою. З появою і поширенням ідеї «громадянського суспільства» та відповідної цій ідеї практики домінуючі держави набули унікального засобу впливу на держави слабші (периферійні й напівпериферійні). Те, що в класичних політичних уявленнях вважалося підривною діяльністю, за нинішніх умов перетлумачується як «допомога в розвитку громадянського суспільства». Дійсно, немає нічого простішого, ніж дати гроші бідним, однак звиклим до ідеологічного прислужництва, політичним активістам напівпериферійної (зокрема посткомуністичної) країни, аби вони створили «незалежну» громадську інституцію і надалі діяли в інтересах країн-спонсорів.

Інституції громадянського суспільства також можуть формуватися та існувати як елементи лобізму. В цьому разі такі інституції створюються на кошти різноманітних фінансово-економічних груп, таким способом отримують унікальний засіб впливу на політичну сферу країни. Така практика набула поширення передусім в олігархічних демократіях, значна частина «незалежних» політичних організацій яких (зокрема, партій) фінансуються невеликою кількістю олігархічних угруповань. Так і виникає маріонеткова демократія, в якій увесь бурхливий та розмаїтий політичний процес насправді є добре фінансованою імітацією.

В ідеї і практиці громадянського суспільства є щось штучне і маріонеткове. Таке суспільство на рівні базової ланки — автономної громадської інституції цілком може бути зімітованим, тобто штучно створеним і розвиненим або в інтересах власної авторитарної держави, яка прагне створити враження про себе як

про демократичну; або в інтересах потужнішої іноземної держави (держав), яка прагне набути дієвого засобу впливу на слабшу і залежну країну; або в інтересах олігархічних клік, які формують інструменти впливу на політику країни. Творці (навіть найщиріші) громадянського суспільства не завжди до кінця розуміють, що вони створюють — ляльковий театр чи справді автономну сферу демократичного мислення і побутування. Остання виникає об'єктивно чи, навіть, спонтанно. Її ніколи не створиш штучно, а тим більше на «брудні» гроші. Дехто скаже, що таке штучне формування громадянського суспільства є лиш початковим етапом еволюції цього суспільства і все рано чи пізно «перемелеться» і «вляжеться». Проте слід зауважити, що майбутнє програмується сьогоднішньою практикою, і якщо сьогодні все корумповано і нічого не робиться, аби цю корупцію справді здолати, то які є підстави думати, що завтра все зміниться.

Нарешті, громадянське суспільство може перетворитися на зручний ідейно-інституційний притулок для різноманітних деструктивних сил, які «пересиджуватимуть» в його рамках, допоки не накопичать достатньо ресурсів для здійснення своєї деструктивної, переважно антидержавної, діяльності. Будь-яка терористична, в тому числі етнічна або просто кримінально-мафіозна група з політичними інтересами, може легко трансформуватися в громадську організацію чи систему громадських організацій, спокійно відсиджуючись під прикриттям громадянського суспільства. Можлива ще більш підступна політична тактика — тактика «двох крил», коли терористична або кримінально-мафіозна організація паралельно існує в двох іпостасях: легальній, в рамках громадянського суспільства, та підпільній, в рамках терористичної організації. Таким чином, легальне крило, діючи в межах громадянського суспільства, забезпечує політико-ідеологічне прикриття для крила кримінального або терористичного.

Громадянське суспільство надає всі умови та засоби для прикриття деструктивної діяльності, оскільки воно подається своїми теоретиками й практиками як сфера вільного й автономного демократичного побутування, до якого держава не має права (права ідеологічного) втручатися. Стосовно ж права юридичного, то слід зауважити, що ідеологічно-пропагандистськими засобами, відпрацьованими в рамках громадянського суспільства, кати й злочинці дуже легко перетворюються на жертв, а будь-які, навіть найсправедливіші й найлегальніші дії держави подаються як дії

репресивні та антидемократичні. Громадською думкою, а отже, й громадянським суспільством, дуже легко маніпулювати, а саме це суспільство в своїй ідейній нетерпимості може виявитися ще більш деспотичним, ніж будь-яка найавторитарніша держава. Крім того, не слід випускати момент узурпації, адже громадянське суспільство перебуває в постійній боротьбі з державою. Якщо є боротьба, то мають бути й переможці. Чим є перемога для громадянського суспільства — узурпацією більшої або меншої частини функцій держави?

Етнічна деструктивність є загалом нормальним явищем сучасного політичного життя. Будь-яка етнічна спільнота приховує в собі ембріон національної держави і в слушний історичний момент може розпочати поступ до національно-державного самоутвердження. Частина етнічних спільнот уже має «материнську» національну державу і політичну націю. Тому (за слушної історичної нагоди) ці спільноти можуть розпочати сецесіоністську політичну діяльність заради приєднання до «материнської» держави і нації².

Етнічна деструктивність має декілька джерел: по-перше, як це не парадоксально, її може провокувати саме державне керівництво на своїй території, аби, наприклад, залякати решти населення та створити передумови для державного терору. Можливий і інший випадок, коли керівництво держави належить до якоїсь однієї етнічної групи і діє в її інтересах проти інших етнічних груп. Наступне джерело етнічної деструктивності пов'язане з діяльністю зовнішніх сил. Ідеться про ситуацію, коли іноземна держава (держави) провокує етнічні рухи в інших країнах, керуючись двома основними цілями: або підірвати зовнішньополітичний потенціал держави-об'єкта зовнішнього впливу та зробити її слабшою і підконтрольною; або відхопити частину території цієї держави, на якій мешкає певна етнічна група. Причому, немає значення, чи буде ця етнічна група спорідненою з нацією держави-агресора. Такий агресор претендуватиме на те, що саме він і спроможний забезпечити всі права цієї бунтівної етнічної групи. Третім джерелом етнічної деструктивності можуть бути різні олігархічні кліки (так звані фінансово-економічні групи), які, провокуючи етнічні заворушення, прагнуть як впливу на державну владу, так і здобуття її. Нарешті, етнічну деструктивність може породжувати сама етнічна група, адже будь-який етнонаціоналізм містить у собі хоча б маленьку частку агресивності та нетерпимості до інших етнічних груп.

Усі, розглянуті вище, джерела етнічної деструктивності цілком вкладаються в теорію і практику громадянського суспільства, адже створити «незалежну» громадську організацію чи систему таких організацій не так уже й складно. Для цього потрібні лише певні кошти, декілька політичних активістів та надійне ціннісно-інституційне прикриття, яке й надається громадянським суспільством. Найсприятливіші умови для такої етнічної деструкції склалися в посткомуністичних країнах — бідних, недієздатних, залежних, підлеглих пропагандистському впливу. Роки комуністичного «промивання мізків» зробили народи цих країн особливо сприйнятливими до ліберально-демократичного пропагандистського навіювання. Отже, будь-яка агресивна етнічна спільнота, в особі її політичного керівництва, може визріти і підготуватися до політичної боротьби в межах так званого громадянського суспільства або ж відродитися в його рамках для наступної політичної боротьби після поразки. Прикметно, що політичний злочин у теорії і практиці громадянського суспільства може легко перетворитися на політичний подвиг — на боротьбу за демократію.

Остання хвиля демократизації призвела до поширення спрощених уявлень про саму демократію. Інакше й не могло й бути, адже поширюється не сам політичний устрій, а ідеологічні уявлення про нього, переважно оформлені та сформульовані в ліберальний спосіб. До таких уявлень належить і спрощено-бінарне бачення демократії винятково як держави та громадянського суспільства. Таким чином, ігнорується вся складність суспільних відносин, яка може перешкодити становленню демократії в середовищі народів, які її не бажають і не можуть створити. Натомість пропонується вкрай спрощена ідеологічна схема, згідно з якою достатньо розбудувати два елементи: демократичну державу, базовану на конституції, і громадянське суспільство, базоване на автономних громадських організаціях, — і демократія «вже готова». Причím, в наделастичний і надширокий концепт громадянського суспільства намагаються «впхнути» розмаїту структуру країн, що демократизуються — розмаїття регіональне, розмаїття партійно-ідеологічне, розмаїття культурно-цивілізаційне, розмаїття класово-стратифікаційне і, нарешті, розмаїття етнічне. І, замість реальної демократизації, яка можлива в одних країнах і неможлива в інших, отримуємо демократизацію роблену та імітаційну, демократизацію інспіровану та спонсоровану (внутрішніми олігархічними кліками або ж зовнішніми силами). Такий штучний підхід

дає змогу різноманітним деструктивним силам, включно з етнічними деструктивними силами, використати теорію і практику громадянського суспільства для власного самоутвердження.

Держави бувають різними, про що й свідчить ієрархічна структура систем міжнародних відносин. І далеко не всі держави можуть собі дозволити так зване громадянське суспільство, особливо коли йдеться про нові незалежні держави останньої хвилі, які постали перед низкою державотворчих та націотворчих проблем. Витворення держави є складним і нагальним процесом, який найменше на початкових етапах не терпить будь-якої опозиції, в тому числі і від громадянського суспільства. Одна річ, коли громадянське суспільство розвивається в протистоянні з сильною державою, що вже склалася, інша річ, коли держава слабка і залежна. Тоді так зване громадянське суспільство може стати її головним руйнівником, спрацювавши не в інтересах власне цього громадянського суспільства, а в інтересах зовнішніх та внутрішніх деструктивних сил. Подібно й у випадку з націотворчими процесами, які вимагають максимальної національної уніфікації в культурному, політичному, економічному та правовому плані, заперечуючи, по своїй суті, всю соціогрупову (в тому числі етнічну) мозаїку донаціоналістичної доби³.

Нова незалежна держава потребує дієздатної зовнішньої політики. Остання ж ніколи не сформується, якщо зазнаватиме постійних егоїстичних групових впливів зі сфери громадянського суспільства. Коли вже Зб. Бжезінський і С. Гантінгтон говорять про небезпеки етногрупового лобізму у Сполучених Штатах Америки, то що говорити про залежні й неефективні держави на зразок України, Молдови чи Грузії⁴. Вони можуть бути просто розтягнені зсередини різними лобістськими групами, частина з яких матиме етнічне походження.

Етнічна мозаїка є окремим виміром суспільного буття, що лише частково накладається на той тип суспільно-політичних відносин, який заведено визначати як громадянське суспільство. Причому це накладення не завжди позитивне, а доволі часто генерує деструктивні тенденції. Ніхто не вважає громадянське суспільство чимось винятково негативним, проте обумовлювати перспективи політичної стабільності та демократії існуванням цього суспільства чи відкладати нагальні питання і наболілі проблеми, допоки «складеться громадянське суспільство», чи пояснювати проблеми його відсутності — це не лише недалекоглядно, але й небезпечно.

Так само небезпечно і недалекоглядно не бачити загроз національно-державному рухові в руках етнічних. Сьогодні дедалі більшого поширення набуває думка, що під дією глобалізації нації регресують до рівня етнічних груп, зокрема груп етнорегіональних. Подібно, як націоналістичні рухи зруйнували великі континентальні імперії Європи та європейські колоніальні імперії, вважається, що етнічні рухи, в контексті глобалізації, зруйнують національні держави та політичні нації. Такий прогноз не дає відповіді на ключове безпекове питання — що прийде замість «старих і добрих» національної держави і політичної нації; що замінить ці унікальні форми політичного контролю й організації?⁵ Тим більше, що провідні держави світу зовсім не збираються від своїх державностей відмовлятися, а націоналістичні рухи в Другому і Третньому світі ще не виконали своєї великої історичної роботи. Можливо, що результатів цієї роботи — потужних національних держав — і бояться сучасні світові лідери й гегемони.

---

¹ Кононенко С. Теорія демократії і перспектива глобальної демократизації / Сергій Кононенко // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. — Вип. 37. — С. 80–136.

² Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм: Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерс Брюейкер; Перекл. з англ. О. Рябов. — Львів: Кальварія, 2006. — С. 88–89, 99–100.

³ Беззуб'як М. Суспільство національне та суспільство громадянське / Мирослав Беззуб'як // Наукові записки ІІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України: Курасівські читання — 2007. Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. — К.: Знання України, 2007. — Вип. 36. — С. 31.

⁴ Бжезинский Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / Збигнев Бжезинский; [Пер. с англ.]. — М.: Международные отношения, 2004. — С. 241; Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Самюэль Хантингтон; [Пер. с англ. А. Башкирова]. — М.: АСТ, Транзиткнига, 2004. — С. 382–402.

⁵ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Ентоні Сміт; [Пер. з англ.]. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 19; Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт; [Пер. з англ. Р. Феценка]. — К.: К.І.С., 2004. — С. 127.